

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.32782/ln.2023.20.16>

Канєнберг-Сандул О. К.

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національний університет «Одеська юридична академія»*

Форманюк В. В.

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національний університет «Одеська юридична академія»*

ОСОБЛИВОСТІ ПРАКТИКИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ СИСТЕМОЮ МІЖНАРОДНОГО ПРАВОСУДДЯ

З системи принципів міжнародного права, що діють впродовж перебігу війни, найбільшої ваги надано саме принципу ведення бойових дій виключно супроти збройних сил та інших воєнізованих формувань ворожої сторони, не завдаючи шкоди його мирному населенню, якому таким чином МГП надає статус недоторканого. Визнано злочинною тотальну війну, за якої не проводять різниці поміж збройних сил та цивільними громадянами, котрі стають об'єктом для збройних дій [13]. Водночас, варто підкреслити, що і самі збройні сили в своїй структурі є досить неоднорідні в контексті правомірності застосування проти них зброї. В їхньому складі розрізняються «ті, що б'ються» (комбатанти) і «ті, що не б'ються» (некомбатанти).

Комбатантами називають осіб, що ввійшли в особовий склад збройних сил, знаходяться у конфлікті та мають безпосередньої участі у військових діях (п. 2 ст. 43 Додаткового протоколу I, 1977 року). Ними ведуться бойові дії проти ворогів зі зброєю в руках, і лише стосовно цих суб'єктів може бути застосовано військове насильство, аж до фізичного знищення. Комбатант, який опинився у владі супротивника, має право вимагати поводження з ним як з військовополоненим [7].

До комбатантів відносяться: особовий склад регулярних збройних сил воюючих держав (армії, авіації, флоту); особовий склад

ополчень і добровольчих загонів, що входять до складу збройних сил воюючих держав; партизани, якщо вони мають на чолі особу, відповідальну за своїх підлеглих, мають відмітний знак, відкрито носять зброю, дотримуються в своїх діях законів і звичаїв війни.

Правовий статус комбатанта «дозволяє йому використовувати зброю проти збройних сил противника і не нести відповідальність за це» [10]. «У разі, коли комбатант отримує поранення – він користується особливим статусом. Якщо комбатант бажає закінчити свою участь в збройному конфлікті, він може здатися в полон в будь-який момент або просто скласти зброю» [8].

Особливо важливим в контексті даного підрозділу є дослідження правового статусу військовополонених, а точніше особливості захисту їх прав в умовах збройних конфліктів. Режим військовополонених визначається Женевською конвенцією про поводження з військовополоненими. Конвенція відносить до військовополонених не тільки комбатантів, а й інших осіб. Зокрема, на режимі військового полону можуть перебувати: – учасники бойових дій; – не учасники бойових дій; – члени екіпажів суден торговельного флоту та цивільної авіації; – стихійно повстале населення, якщо воно відкрито носить зброю і дотримується законів і звичаїв війни.

У Женевській конвенції підкреслюється, що військовополонені перебувають у владі ворожої держави, а не окремих осіб чи військових формувань, які їх захопили. З військовополоненими завжди слід поводитися гуманно. Їх не можна калічити, над ними не можна проводити досліди, забороняється дискримінація за ознаками раси, кольору шкіри, релігії чи соціального походження.

Навіть якщо комбатант здався добровільно, його держава не може згодом притягнути до відповідальності за вчинення злочину. Після захоплення військовополонений повинен назвати своє ім'я, дату народження та особистий номер. Потім ця інформація буде передана нейтральним державам або Комітету Червоного Хреста і дозволить військовополоненим отримувати та надсилати кореспонденцію (включаючи посилки) і грошові перекази через МКЧХ. Інформація також повідомляється державі, на боці якої воював військовополонений [8].

Військовополонені (крім офіцерів) можуть залучатися без їх згоди до робіт, не пов'язаних з військовими діями (сільське господарство, торгівля, домашні роботи, вантажно-розвантажувальні роботи на транспорті, обслуговування потреб табору). Військовополонених не можна використовувати на небезпечних роботах без їх згоди. Держава, яка залучає військовополонених до роботи, повинна забезпечити їм умови праці та охорону праці.

Військовополонені підкоряються законам, статутам і наказам, що діють у Збройних Силах, за якими вони перебувають у полоні. При цьому вони зберігають свої відмінні риси. За порушення правил проживання в таборі або втечу військовополонений може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності. У разі вчинення злочину його можуть засудити, але із забезпеченням усіх гарантій справедливого правосуддя [8].

Репатріації підлягають військовополонені, особливо хворі та поранені. Але репатріація не може бути здійснена під час воєнних дій без згоди військовополоненого. Після

закінчення бойових дій військовополонених негайно звільняють і повертають на батьківщину. Основою поводження з військовополоненими, наскільки це дозволяє воєнний час, є принципи гуманності. Будь-яка протиправна дія чи бездіяльність держави, що тримає в полоні, яка призвела до смерті військовополоненого, що перебуває під вартою, або яка ставить під серйозну загрозу здоров'я військовополоненого, забороняється і розглядається як серйозне порушення Конвенції. Зокрема, жоден військовополонений не може бути підданий фізичному каліцтву або науковим чи медичним дослідженням будь-якого характеру, не пов'язаним із поводженням з військовополоненим та його інтересами. Як показує досвід воєн, полонені цікаві насамперед як потенційне джерело інформації. Для цього військових можуть допитати. Проте застосування «фізичних чи моральних тортур» чи будь-яких «інших засобів примусу» заборонено.

Кожен військовополонений зобов'язаний повідомити лише таку інформацію: своє прізвище, ім'я та звання, дату народження та особистий номер або, якщо їх немає, іншу еквівалентну інформацію. Військовополонених, захоплених у зоні бойових дій, необхідно в короткий термін евакуювати в табори, розташовані на достатній відстані від небезпечної сторони (зони). Умови перебування в цих таборах повинні бути не менш сприятливими, ніж умови, якими користуються війська, які тримають їх у полоні, розташовані в тому ж районі.

За будь-яких обставин військовополонені мають право на повагу до їх особистості та честі. Вони повністю зберігають свою цивільну дієздатність, якою користувалися на момент захоплення. Речі і предмети особистого користування повинні залишатися у військовополонених. Вони повинні бути забезпечені необхідним одягом і медичним обслуговуванням, питною водою і продуктами харчування в достатній кількості.

В міжнародному гуманітарному праві передбачена відповідальність у зв'язку

з положенням, щодо заборони застосування зброї, снарядів, речовин та методів ведення війни, які можуть завдати непотрібної шкоди чи страждань або зробити смерть неминучою, а також призвести до масового знищення та безглузлого знищення майна.

Міжнародне право забороняє такі засоби і методи ведення війни (на суші, на морі, в повітрі):

– отруту або отруєну зброю, гази (отруйні, задушливі чи інші), подібні рідини, речовини та процеси, а також бактеріологічні види озброєння;

– засоби впливу на навколишнє середовище з ворожими цілями;

– будь-яку зброю, якщо суть її дії полягає у пошкодженні осколками, які не виявляються в тілі людини рентгенівськими променями (скло, пластик тощо); міни, міни-пастки та інші пристрої під виглядом іграшок, медичних засобів; запальну зброю проти мирного населення, населених пунктів і об'єктів невійськового типу;

– інші типи звичайної зброї, які можуть підпадати під ознаки таких, що заподіюють надмірну шкоду або невідповідно діють;

– вчинення геноциду на окупованих територіях; зрадницьке вбивство або поранення особи, яка склала зброю, або беззбройного противника; оголошення для захисників, що в разі опору їх не пощадають;

– безглузде руйнування міст і селищ і знищення майна ворога, якщо це не викликано військовою необхідністю.

Однак міжнародне право не забороняє військові прийоми, щоб ввести противника в оману або спонукати його до необдуманих дій. Прикладами таких хитрощів є: використання камуфляжу, пасток, помилкових операцій та дезінформації [3]. У зв'язку з розвитком технологій та зростанням рівня військово-промислового комплексу особливе місце у міжнародному праві збройних конфліктів посідають засоби та методи повітряної війни. Положення Додаткового протоколу I спрямовані на захист цивільного населення

від авіаударів. Повітряні удари можуть бути спрямовані тільки на військові об'єкти. Напад або загроза нападу, основна мета яких – тероризувати мирне населення, заборонені.

Особлива заборона накладається на невідповідний напад, тобто такий, що спрямований як на військові, так і на невійськові об'єкти [12]. При нанесенні ударів з повітря включають наступні умови:

– переконатися у військовому характері цілей;

– вибирати такі методи та засоби, які мінімізують випадкові пошкодження цивільних об'єктів та населення;

– утримуватися від нападу, якщо конкретна і безпосередня військова перевага від нього незрівнянно поступається випадковим жертвам серед цивільного населення.

При веденні бойових дій у повітрі слід вживати заходів щодо мінімізації шкоди цивільному населенню та об'єктам, зокрема попереджувати про напади, які можуть торкнутися мирного населення. Додатковий протокол I проголошує принцип поваги та захисту медичних літаків та встановлює умови для такого захисту. Сторони конфлікту не мають права використовувати медичну авіацію для отримання військової переваги над іншим противником, зокрема для збору та передачі розвідувальних даних.

Таким чином, норми міжнародного гуманітарного права встановлюють досить конкретні обмеження і заборони на застосування певних методів і засобів ведення бойових дій. Їх порушення тягне за собою заходи судового переслідування і покарання осіб, які організували, які вчинили або наказали вчинити дії, що кваліфікуються як військові злочини або злочини проти людства в міжнародному і (або) внутрішньому законодавстві. Як і раніше актуальним залишається завдання універсального дотримання гуманітарного права. Природно, необхідно розрізнити два аспекти. Перше – правомірність застосування сили як такої, і друге – законність використання різних засобів і методів ведення війни і засто-

сування озброєнь. Але навіть в цьому випадку очевидно, що порушують гуманітарне право, перш за все, ті, хто зневажає основні принципи міжнародного публічного права [1].

Серйозні порушення МГП вважаються військовими злочинами, підлягають покаранню відповідно до міжнародного кримінального права. Це, головним чином, включає будь-які порушення, описувані як «серйозні порушення» Женевською конвенцією 1949 року і Додатковим протоколом I, а також інші серйозні порушення МГП, визнані в якості військових злочинів Римським статутом або в звичайному праві. Якщо говорити про суть справи, то вичерпний перелік військових злочинів, по суті, містить порушення основних положень, що надають захист або особам та об'єктам, що перебувають під владою сторони противника, або особам та об'єктам, що знаходяться під захистом від нападів під час воєнних дій [6, с. 122].

Для осіб і об'єктів у владі воюючої сторони до цього переліку включено такі злочини, як вбивство, катування та інші форми нелюдського поводження, в тому числі сексуальне насильство, пограбування і довільне знищення майна, захоплення заручників, незаконне ув'язнення і відмова в справедливому судовому розгляді, а також насильницьке вербування в збройні сили противника, вербування дітей і незаконні депортації і переселення. У разі ведення військових дій він включає, головним чином, навмисне порушення принципів проведення відмінності і пропорційності, заборону на віроломство і відмову в наданні пощади, а також застосування деяких видів забороненої зброї. Кожен військовий злочин має відповідати цілому ряду об'єктивних (фактичних, або *actus reus*) або суб'єктивних (*mens rea*) критеріїв, для того щоб діяння було караним відповідно до міжнародного права. Відносно злочинів, перелічених у Римському статуті, ці елементи були авторитетно визначені в Елементах злочинів, документі, прийнятому державами – учасниками Статуту.

Криміналізація серйозних порушень МГП, оголошених злочинами на міжнародному рівні, не обов'язково вимагає правової підстави в договірному праві, але може бути питанням міжнародного звичаю [5]. Це було продемонстровано Нюрнберзькими трибуналами в 1945-1946 рр. щодо міжнародного збройного конфлікту і судовою практикою міжнародних трибуналів *ad hoc* в зв'язку з неміжнародними конфліктами. До міжнародних злочинів відносяться не тільки військові злочини, а й злочини проти людяності, геноцид і, в майбутньому, злочин агресії. Ці міжнародні злочини не можна змішувати з діями, які держави-учасники деяких договорів зобов'язані криміналізувати відповідно до свого внутрішньодержавного законодавства, але які не розглядаються в міжнародному кримінальному праві [9].

Міжнародне кримінальне право містить низку загальних принципів, які формують основи та умови притягнення осіб до кримінальної відповідальності за військові злочини згідно з міжнародним правом. Оскільки міжнародні злочини все частіше включають екстериторіальні елементи, що вимагає посиленої взаємодії між державами, координація дотримання цих принципів стає все більш актуальною. Основу принципів міжнародного права закріплено у Статуті ООН, проте найповнішим джерелом міжнародного кримінального права є Римський статут Міжнародного кримінального суду, що поряд з іншими у преамбулі підтверджує і принципи, перелічені Статутом ООН.

Серед перелічених Римським статутом принципів міжнародного кримінального права слід виділити стрижневі основні принципи, що мають визначальне значення для виділення сукупності міжнародно-правових норм у самостійну галузь міжнародного права: принцип індивідуальної кримінальної відповідальності, принципи «*nullum crimen sine lege*» та «*nulla poena sine lege*», принцип «*non bis in idem*», принцип незастосованості строків давності, принцип неприпустимості

посилання на посадове становище особи, принцип поваги прав людини під час здійснення міжнародного співробітництва держав у боротьбі зі злочинністю [11].

Щодо визначення індивідуальної кримінальної відповідальності, міжнародне кримінальне право передбачає індивідуальну кримінальну відповідальність не лише за воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид, але й за спроби вчинення таких злочинів, надання допомоги у їх вчиненні, сприяння чи допомогу та підбурювання до їх вчинення [4]. Особи також можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за планування скоєння таких злочинів і навіть за підбурювання їх скоєння.

Nullum crimen, nulla poena sine lege. Відомий також як принцип законності, цей принцип говорить: ніхто не може бути покараний за вчинення будь-якої дії або бездіяльності, що, згідно з чинним на момент його вчинення кримінальним законодавством, не була злочином. Щодо конкретного покарання за такий злочин, то чинне на момент його скоєння законодавство має передбачати таке покарання як одну з можливих санкцій за такий злочин [1].

«*Ne bis in idem*» – цей латинський вислів формулює принцип, відповідно до якого особа може бути засуджена і покарана за один і той самий злочин лише один раз. Він забезпечує справедливість щодо підсудних, оскільки вони впевнені, що рішення буде остаточним і забезпечить захист від довільного чи зловмисного кримінального переслідування як на внутрішньодержавному, так і міжнародному рівні [2, с. 353].

Відсутність термінів давності для певних видів злочинів. У Римському статуті Міжнародного кримінального суду встановлюється незастосовність терміну давності до військових злочинів, злочинів проти людяності, геноциду та злочину агресії [3]. Принцип

неприпустимості посилання на посадове становище. Стаття 27 Римського статуту Міжнародного кримінального суду закріплює правило, згідно з яким, та обставина, що будь-яка особа, яка вчинила дію, яка визнана, згідно з міжнародним правом, злочином, діяла як глава держави або відповідальна посадова особа уряду, не звільняє таку особу від відповідальності з міжнародного права [4].

Висновки. Міжнародне гуманітарне право керується цілим комплексом принципів, системою основоположних ідей, які знаходять свою деталізацію в решті його норм: рівноправність воюючих сторін і відсутність принципу взаємності, встановлення балансу між військовою необхідністю і гуманністю, принцип проведення відмінності, принцип пропорційності, принцип заборони зайвих страждань, принцип гуманного поводження. З системи принципів міжнародного права, що діють впродовж перебігу війни, найбільшої ваги надано саме принципу ведення бойових дій виключно супроти збройних сил та інших воєнізованих формувань ворожої сторони, не завдаючи шкоди його мирному населенню, якому таким чином МГП надає статус недоторканого. Визнано злочинною тотальну війну, за якої не проводять різниці поміж збройних сил та цивільними громадянами, котрі стають об'єктом для збройних дій.

Застосовність права прав людини під час військової окупації була неодноразово підтверджена прецедентним правом і практикою. Як вже говорилося, «деякі конвенції про захист прав людини, такі як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Європейська конвенція про права людини і Американська конвенція про права людини, передбачають можливість обмеження деяких прав людини під час війни і (або) надзвичайного стану, тому вони можуть бути застосовані під час збройних конфліктів або військової окупації.

Анотація

Стаття присвячена дослідженню дуже актуальним питанням а саме проблемам та перспективам створення і функціонування ефективної міжнародної системи органів правосуддя щодо

забезпечення та гарантування захисту прав людини та встановлення миру та безпеки і відповідних механізмів врегулювання міжнародних конфліктів, які повинні вирішувати будь-які збройні конфлікти в межах правового поля. Враховуючи сучасні виклики, є потреба у дослідженні основ міжнародного гуманітарного права та аналізі впливу порушень МГП на стан забезпечення прав людини під час перебігу збройного конфлікту на прикладі вторгнення РФ в Україну. Взагалі, застосовність права прав людини під час військової окупації була неодноразово підтверджена прецедентним правом і практикою. Як вже говорилося, деякі конвенції про захист прав людини, такі як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Європейська конвенція про права людини і Американська конвенція про права людини, передбачають можливість обмеження деяких прав людини під час війни і (або) надзвичайного стану, тому вони можуть бути застосовані під час збройних конфліктів або військової окупації. Встановлено, що більшість жертв становлять чоловіки, проте непоодинокі вбивства також і жінок та дітей. Враховуючи, що роботи з ексгумації, вилучення та впізнання та ідентифікації тіл загиблих все ще тривають, вся картина втрат цивільного населення буде оцінена значно пізніше [9].

Численними є факти порушень права на життя, свободу і особисту безпеку як комбатантів, так і мирних осіб. Мають місце численні порушення стосовно соціальних, економічних, культурних прав, включаючи права на житло і соціальне забезпечення. Ескалацією бойових дій спричинено особливо нищівний вплив на уразливі групи населення, серед яких люди старшого віку та люди з інвалідністю зокрема. Збройним нападом Російської Федерації на Україну, який вже триває одинадцятий місяць, та пов'язаними з ним бойовими діями спричинено надважку ситуацію з забезпечення прав людини по усій території нашої країни.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, правовий статус комбатантів, некомбатанти, збройний конфлікт, захист прав людини під час агресії.

Kanienberh-Sandul O. K., Formaniuk V. V. Peculiarities of the practice of human rights protection in conditions of military aggression by the international justice system

The article is devoted to the study of very relevant issues, namely the problems and prospects of the creation and functioning of an effective international system of justice bodies to ensure and guarantee the protection of human rights and the establishment of peace and security and the relevant mechanisms for the settlement of international conflicts, which should resolve any armed conflicts within the legal field. Considering the current challenges, there is a need to study the foundations of international humanitarian law and analyze the impact of violations of IHL on the state of human rights protection during the armed conflict, using the example of the Russian invasion of Ukraine. In general, the applicability of human rights law during military occupation has been repeatedly confirmed by case law and practice. Rights and the American Convention on Human Rights, provide for the possibility of limiting some human rights during war and (or) emergency, so they can be applied during armed conflicts or military occupation. It has been established that most of the victims are men, but there are also occasional murders of women and children. Given that work on exhumation, recovery and identification of the bodies of the dead is still ongoing, the full picture of civilian casualties will be assessed much later. The escalation of hostilities has had a particularly devastating impact on vulnerable population groups, including the elderly and people with disabilities in particular. The armed attack of the Russian Federation on Ukraine, which has been ongoing for the eleventh month, and the hostilities associated with it have caused an extremely difficult situation in terms of ensuring human rights throughout the territory of our country.

Key words: international humanitarian law, legal status of combatants, non-combatants, armed conflict, protection of human rights during aggressions, armed conflict, protection of human rights during aggression., protection of human rights during aggression.

Список використаних джерел:

1. Crisan I. The principles of legality “*nullum crimen, nulla poena sine lege*” and their role. *Effective Justice Solutions*. URL: http://effectius.com/yahoo_site_admin/assets/docs/The_principles_of_legality_nullum_crimen_nulla_poena_sine_lege_and_their_role__Iulia_Crisan_Issue5.16811416.pdf.
2. Viktoriia Formaniuk. Legal Guarantees for the Protection of the Labor Rights of Persons with Disabilities in Ukraine /Oksana Triukhan, Inna Chumachenko, Olena Zanko, Hodovaniuk Andrii & Viktoriia Formaniuk // *Journal of Politics and Law*. 2020. Vol. 13. No. 2. P. 164-174.
3. Звернення неурядових організацій щодо викрадення та страт активістів та представників місцевого самоврядування на захоплених Росією територіях. URL: <https://auc.org.ua/novyna/zvernennya-neuryadovyh-organizaciy-shchodo-vykradennya-ta-strat-aktyvistiv-ta-predstavnykiv>
4. Доповідь Незалежної міжнародної комісії з розслідування порушень в Україні. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй. 2022. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-10/A-77-533-AUV-UA.pdf>
5. Канєнберг-Сандул О.К. Порушення прав людини в умовах військової агресії РФ проти України. *Юридичний науковий електронний журнал* 2023. № 1. URL: <http://www.lsej.org.ua/>
6. Канєнберг-Сандул О.К. Міжнародно-правова відповідальність за поведінку *Юридичний науковий електронний журнал* 2021. № 1. С. 349-351.
7. Канєнберг-Сандул О. К. «Права людини в період збройних конфліктів Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція, присвячена 25-річчю Національному університету «Одеська юридична академія», 18 листопада 2022 року, м. Одеса: збірник матеріалів конференції. Одеса. 2022. с. 104-107.
8. Канєнберг-Сандул О. К. Еволюція створення системи міжнародного правосуддя. *Юридичний науковий електронний журнал* 2022. № 1. С. 349-351.
9. Канєнберг-Сандул О. К. Проблеми та перспективи захисту прав людини в режимі військової окупації конфліктів Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція, присвячена 25-річчю Національному університету «Одеська юридична академія», 19 травня 2023 року, м. Одеса: збірник матеріалів конференції. Одеса. 2023.
10. Канєнберг-Сандул О. К. Забезпечення прав людини в умовах військової агресії: сучасні виклики. *Коллективна монографія*. Одеса. 2023. Одеса. Фенікс.
11. Короткий Т. Р. Формування доказової бази для міжнародно-правових механізмів захисту національних інтересів при посяганнях на суверенітет і територіальну цілісність України. *Український часопис міжнародного права: науково-практичний журнал*. 2014. № 4. С. 34–41.
12. Конвенція про захист цивільного населення під час війни : Конвенція ООН від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
13. Ярмачі В.Х. Система принципів міжнародного гуманітарного права, що застосовується під час збройних конфліктів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4, Ч.1. С. 95-98.